

Д. БАЯР
Р.МӨНХТУЛГА
С.ХҮРЭЛСҮХ
(Моңғолия)

«ОЛОН НУУРЫН ХӨНДИЙ» ҒҰРЫШТЫҚ КЕШЕНІ*

В статье говорится о памятниках из камня и о древнетюркских надписях на них, найденных в Монголии в окрестностях местечка Баянхонгор в ритуальном комплексе «Олон нуурин хөндий».

Makalede Moğolistan'ın Bayanhangor Bölgesindeki "Olon nuurın höndi" tapınaktan bulunan abideler ve onlara yazılmış eski Türk yazıları hakkında bilgi verilmektedir.

Моңғолияның Баянхонгор аймағы Галуут («Қаздар») сұмыны** Олон нуур хөндий («Көп көлді алқап») деген жердегі бір ескерткішті пайда кездеген біреулер қазып, бүлдіріп кетті деген хабар бойынша 2005 жылы Баянхонгор аймақтық музейінің бухгалтері С.Тэрбиш, аталмыш аймақтың мәдениет басқармасының төрағасы Ц Лувсаншарав ескерткіш тұрған жерге барып тексерген екен. Олар ескерткіштің екі бөдізін, сандықтастың бір сынық бөлшегін аймақтық музейге әкеліп, бұл жайында Моңғолия Ғылым академиясы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, профессор Д.Баярға мәлімдеген еді.

Моңғолия ҒА Археология институтының ғылыми іссапары бойынша доктор, профессор Довдойн Баяр, ғылыми қызметкерлер Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх, «Эксплор Монголия» компаниясының қызметкері Ю.Батсуурь, 2008 жылы маусымның 12-16 күндері Баянхонгор аймағы Галуут сұмыны 4-ші баг*** Ямаатын булаг («Ешкі бұлағы»), Галуут сұмыны 2-ші баг Олон нуурын хөндий алқабының «Чандманийн тасархай» («Қайнар үзілісі») деген жерлерге зерттеу жүргізді.

Ямаатын булаг деген жердегі бөдізді ғұрыштық кешен, осы сұмында орта мектебінің алаңындағы бұғытас, бөдіз және т.б. бұрын-соңды ғылыми айналымға түспеген біршама ескерткіштердің қағазын қалшын алдық, фотосуреттері мен өлшемдерін жасап тіркеуге алдық.

Ғылыми экспедиция тобы маусымның 12-күні Олон нуурын хөндий алқабының «Чандманийн тасархай» («Қайнар үзілісі») деген жердегі ғұрыштық кешенге (N 46. 35°03.0' E 100.04°43.9' - 2048 m) барып зерттегенде мына жайттар анық болды. Ғұрыштық кешенде сандықтастың 2 дана қаштал бөлігі, сандықтастың қақпақ тасының сынық қаштал бөлшегі, малдас құрыш отырған бөдіздің ортасынан бөлінген екі сынық бөлігі жер

* Осы ғылыми мақала 2008 жылы Моңғолия Ғылым академиясының Хабарлары сериясында (2008 № 2, 108-117) моңғол, ағылшын тілінде жарыққа шыққан еді. Моңғол тіліндегі мәтінін қазақ тіліне аударған Напил Базылхан.

** сұмыны- өкімшілік бірлік атауы

*** баг- өкімшілік ең кіші бірлік атауы

үстінде болды. Ғұрыштық кешен маңын тонаушылар тереңдетіп қазып, топырақтарын айналасына шығарып тастаған екен.

Сандықтастың ашық жатқан бір қапталын тазалап қазғанда ортасында тесігі бар қапталының сынығы, өсімдік оюлы 2 дана қаптал шықты. Сандықтастың бір қапталының жиегінде көне түрікше 3 жол, 30-дан астам әріпті мәтін жазылғаны анықталыңды. Сондай-ақ сандықтастың қақпақ қапталының кішігірім сынығында 3 әріп мәтін жазылған. Көне түрік дәуірінің ғұрыштық кешендерінің бір құрамдас бөлігі болатын балбал тастар тізбегі кешеннен шығыс-оңтүстікке қарай 850 м-дей жалғасады. Ғұрыштық кешен маңынан төбе жашқыш қыптарының сынықтары табылғанына қарағанда әуелі осында күмбез немесе құрылыс болғанын көрсетеді.

Жоғарыда аталған табылымдардан аталмыш кешен VII-VIII ғасырларға көне түрік ғұрыштық кешен екендігін жеткілікті дәрежеде дәлелдейтін айғақтар. Әсіресе, ою, мәтінді қаптал, мәтінді тас қақпақ қапталы және т.б. бөліктері бір жерде табылуы аталмыш ескерткіштің қайталанбас ерекшелігін көрсетіп тұр.

Пайда көздеген тонаушылар кешеннің жан-жағын айналдыра қазып қопарып бүлдіріп жібергендігі біздің зерттеуіміз барысында анық болды.

Сандықтастың қапталдындағы мәтіннен аталмыш ғұрыштық кешен кім деген бекзатқа арналғандығы, қандай құрамдас бөліктері бар ескерткіш орнатқандығы анық болды.

Кешіктірмей аталмыш ғұрыштық кешенде археологиялық қазба зерттеулерді жүргізу қажет, сондай-ақ қаптал мәтіннің мазмұнын басқа жазба деректемелермен салыстыра зерттеу нәтижесінде аталмыш жаңа табылым Орталық Азия көпшелілер тарихын, мәдениетін зерттеуде маңызды деректер болатынына сенімдіміз.

Олон нуурын хөндий алқабының аталмыш ғұрыштық кешеніндегі сандықтастың мәтінді қапталы, ою өрнекті қапталы, қақпақ қапталы, бөдіз секілді құрамдас бөліктерін өте бос гранит тастан жасағандықтан табиғи және т.б. себептерге байланысты тіпті тоз-тоз болып кету қауіп бар. Сондықтан осы ескерткішті жедел түрде мемлекеттік немесе аумақтық қорғауға тіркеу керек. Ескерткішті сақтап қалу үшін қажетті шараларды жүргізу, әсіресе қоршау салу, қалпына келтіру жұмыстарды тезарада ұйымдастыру керектігін ерекше атап өткіміз келеді.

Осы орайда біздің ғылыми зерттеу жұмысымызға шынайы көмек көрсеткен, арнайы қаражат бөліп қамқоршы болған «Эксплор Монголиа» компаниясының директоры О. Бум-Ялагча айтар алғысымыз шексіз. Соның арқасында ғана аталмыш ескерткішті быт-шыт болып тозудың аз-ақ алдында зерттеп үлгердік.

Аталмыш тарихи мұраны алғаш рет көзбен көріп танысқан, осы жайында бізге хабар жеткізген Баянхонгор аймақтық музейінің бухгалтері С.Тэрбиш, аталмыш аймақтың мәдениет басқармасының төрағасы

Ц Лувсаншарав екеуі де о дүниелік болған екен. Біздің зерттеуіміз тым кешігіш атқарылды, олар хабар бермегенде тарихи мұрадан мүлдем айрылып қалуымыз да мүмкін еді.

Осы орайда ескерткіштерді зерттеуде айрықша көмек көрсеткен Галуут («Қаздар») сұмыны әкімі С. Баттулга, табиғи органы бақылау мемлекеттік инспекторы Д.Ганзориг, әкімнің хатшысы Х.Сарантуяа, музей қызметкері Т.Мөнх-Эрдэнэ және т.б. азаматтарға ерекше алғыс айтамыз.

«Олон нуурын хөндий» ғұрыштық кешені саңдықтасты қапталындағы көне түрік мәтіні:

1. Мәтіннің транскрипциясы:

[1] En Elig Čur öncin: kegü: qaz-[γantim]

[2] qafiy: tasıy: ebig barqıy /toqıtdım /

[3] -umız- // -sar: az

Мағынасы:

[1] Ен Елік Чүр өш кегін ал/дым/

[2] «қатты»-сын (тізбек балбалын), тасын, үйін барығын жасадым

[3] -umız- // -sar: az

2. Мәтіннің транскрипциясы:

...rknc...

Мағынасы:

...ерікті...

Қазбадан
тонаушылар

«Олон нуурын хөндий» ғұрыштық кешені
көрінісі

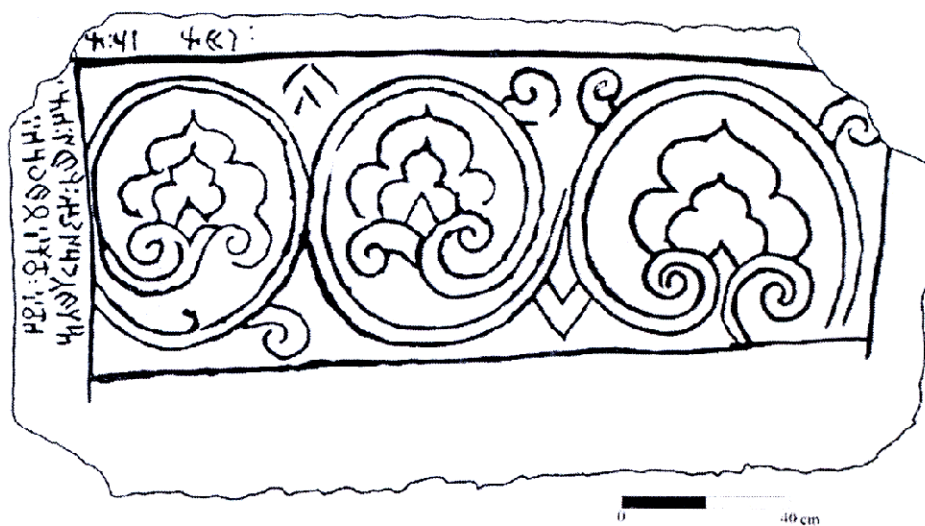
бұрынғы
бүлдіріш кеткен

«Олон нуурын хөндий» гұрыптық кешені
Қазбадан кейінгі көрінісі

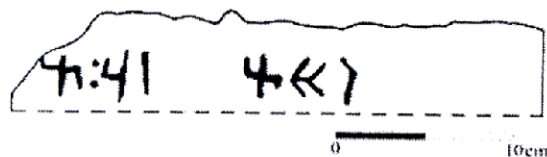
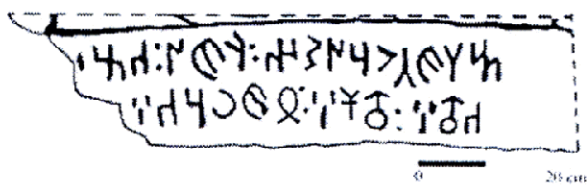
«Олон нуурын хөндий» гұрыптық кешені
Сандықтастың көне түрік мәтінді қапталы

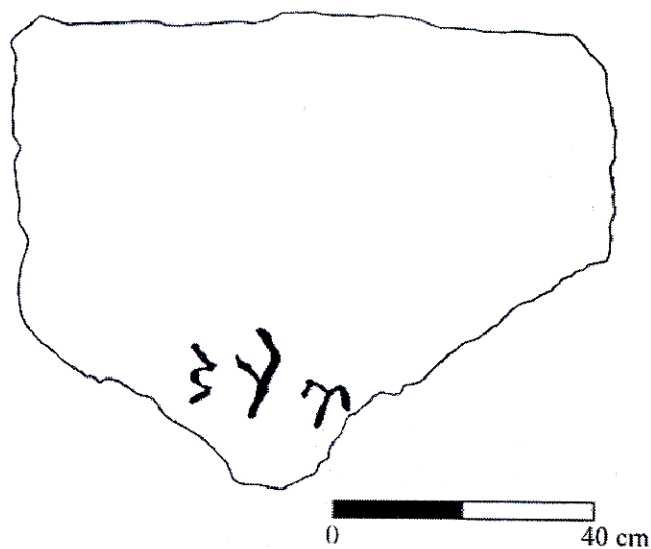
«Олон нуурын хөндий» гүршгүк кешені
Сандықтастың көне түрік мәтінді қапталының сызбасы

Баянхонгор аймақтық музейіндегі екі бәдіз

«Олон нуурын хөндий» гүрыштык кешені
Сандықтастың көне түрік мәтінді қапталының жиегі және оның сызбасы

«Олон нуурын хөндий» гүршгүк кешені
Сандықтастың көне түрік мәтінді қашталының сызбасы

«Олон нуурын хөндий» гүршгүк кешені
Сандықтастың батыс қашталы

«Олон нуурын хөндий» гұрыптық кешені
Бәдіздің бөліктері

«Олон нуурын хөндий» гұрыптық кешені
Төбе жапқыш қыштардың сынықтары

RESUME

D.Bayar, R.Monkhtulga, S.Khurelsukh (Mongolia)
Ritual Complex of «Olon Huuryн Hondi»

The article deals with the stone monuments and ancient turkic writings on them, found in Mongolia near the place Bayankhondor in the ritual Complex of «Olon Huuryн Hondi».